

ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКИХ МОВОЗНАВЦІВ

Ірина Гнатюк

ДОРОБОК С. Я. ЄРМОЛЕНКО У ЦАРИНІ ЛЕКSIКОГРАФІЇ

Відомий український мовознавець, знаний фахівець у царині стилістики та культури мови Світлана Яківна Єрмоленко чимало сил доклала до словникарської праці. Навіть мимовільний погляд на творчу діяльність науковця вихоплює з лінгвістичного оркестру зацікавлень виразне й самодостатнє лексикографічне соло.

- 1973 — Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник / Відп. ред. М. А. Жовтобрюх. Уклад.: І. Р. Вихованець, С. Я. Єрмоленко, Н. М. Сологуб, Г. Х. Щербатюк. — К.: Наук. думка, 1973. — 724 с.
- 1989 — Словник труднощів української мови: Близько 15000 слів / Гринчишин Д. Г., Капелюшний А. О., Пазяк О. М., Сербенська О. А., Терлак З. М.; За ред. С. Я. Єрмоленко. — К.: Рад. школа, 1989. — 336 с.
- 1996 — Новий російсько-український словник-довідник: Близько 65 тис. слів / С. Я. Єрмоленко, В. І. Єрмоленко, К. В. Ленець, Л. О. Пустовіт; За ред. С. Я. Єрмоленко. — К.: Довіра, 1996. — 797 с. — (Б-ка держ. службовця. Держ. мова і діловодство).
- 1998 — Новий російсько-український словник-довідник юридичної, банківської, фінансової, бухгалтерської та економічної сфери: Близько 85 тис. слів / Уклад. С. Я. Єрмоленко та ін. — К.: Довіра, 1998. — 783 с.

- 1998 — Словник епітетів української мови / С. П. Биби́к, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустові́т; За ред. С. Я. Єрмоленко. — К.: Довіра, 1998. — 431 с. — (Словники України).
- 2001 — Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Биби́к, О. Г. Тодор. — К.: Либідь, 2001. — 222 с.
- 2002 — Бізнес-словник: Економіка. Фінанси. Банки. Інвестиції. Кредити. Англо-український: Понад 12500 термінів. — К.: Школа, 2002. — 720 с. — У співавторстві.
- 2003 — Українсько-англійський словник. Економіка. Фінанси. Банки. Інвестиції. Кредити.: Понад 12500 термінів. — К.: Школа, 2003. — 568 с. — У співавторстві.
- 2010 — Словник української мови: в 20-ти томах. — Т. 1. — К.: Наук. думка, 2010. — 911 с.; Т. 2. — К.: Наук. думка, 2012. — 976 с.; Т. 3. — К.: Наук. думка, 2012. — 1119 с. С. Я. Єрмоленко — науковий консультант з лінгвістичних питань.
- 2012 — Новий словник епітетів української мови / С. Я. Єрмоленко, В. І. Єрмоленко, С. П. Биби́к; за ред. С. Я. Єрмоленко. — К.: Грамота, 1012. — 488 с.; Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання / Биби́к С. П., Сюта Г. М.; за ред. С. Я. Єрмоленко. — Х.: Прапор, 2012. — 623 с.
- 2013 — Українсько-російський словник-довідник / Уклад.: Биби́к С. П., Єрмоленко В. І., Коць Т. А., Ленець К. В., Петренко Л. І., Сюта Г. М.; за ред. Єрмоленко С. Я. — Тернопіль, 2013. — 752 с.

Усі названі словники — новаторські. У передмовях до більшості з них зазначено: «В українській лексикографії подібного словника поки що немає».

За типом і призначенням — це тлумачні й перекладні словники, термінологічні й словники епітетів, орфоепічні та акцентологічні. Більшість із них увійшли до золотого фонду української лексикографії. Вони високо поціновані рецензентами, критиками, про них пишуть у підручниках, вони стали предметом наукового вивчення та аналізу. Наприклад, у досить популярному підручнику «Сучасна українська мова» для вищої школи за редакцією О. Д. Пономарева читаємо: «У 1989 році

вийшов «Словник труднощів української мови» за редакцією С. Я. Єрмоленко, в якому пояснюється написання й вимова слів, словотворення, дається граматична і стилістична характеристика слів, наводяться приклади лексичної сполучуваності, зокрема керування. У словнику зібрано найбільш складні випадки, які викликають труднощі у мовленні. Це перша спроба створення українського словника труднощів, хоч і невеликого за обсягом (Близько 15 тисяч слів), але, безперечно, вдало орієнтованого на реальні потреби мовної практики» (С. 100—101).

Два аспекти лексикографічного опрацювання слова — акцентологічний та орфоепічний — поєднує в собі словник-довідник «Українська літературна вимова і наголос», створений 1973 року плеядою молодих талановитих науковців відділу теорії та історії української мови І. Р. Вихованцем, С. Я. Єрмоленко, Н. М. Сологуб, Г. Х. Щербатюк під керівництвом видатного українського мовознавця М. А. Жовтобрюха. Цей словник високо оцінив знаний на той час диктор українського радіо М. І. Погрібний, автор «Словника наголосів», що ним і досі як найавторитетнішим джерелом послуговуються працівники радіо, актори, студенти мистецьких вишів на заняттях зі сценічного мовлення. Про ці словники Л. С. Паламарчук писав: «Дуже нелегко було прокладати першу колію упорядникові словника наголосів, але ще складніше було торувати першу словникову доріжку укладачам суміщеного довідника нормативної вимови й унормованого, літературного наголосу. Тим приємніше констатувати від себе на підставі уважного перегляду матеріалів словника-довідника й знаходити підтвердження цьому в критичному розгляді його на сторінках фахового журналу (йдеться про рецензію М. І. Погрібного на словник в журналі УМЛШ (№ 12. — 1974), що праця в цілому вдалася» («Українська радянська лексикографія». — С. 119). І хоч маємо сьогодні вже не один орфоепічний словник (і того ж М. І. Погрібного, і кілька довідників С. І. Головащука, і двотомний академічний), все ж користувачі словника «Українська літературна вимова і наголос» часто-густо залишаються вірними цьому виданню, бо звикли до нього й жодним іншим новішим словником не хочуть користуватися. Справді, до словників, особливо хороших, звикаєш як до давніх, добрих і надійних друзів, гортаючи їх, гор-

таеш спогади про своє життя, студентські роки, викладацьку роботу, коли завжди під рукою був улюблений словник, у якому можна було знайти відповіді на дуже багато питань.

Саме таким словником став, напевно, для багатьох «Новий російсько-український словник-довідник», яким започаткувалася «Бібліотека державного службовця», що свого часу (в другій половині 90-х років) стала «швидкою допомогою» не лише для державних службовців, а й для широкого загалу, оскільки із запровадженням у 1993 році нового українського правопису всі попередні словники стали враз непридатними для користування, бо не відображали змін у правописі. Поки укладалися нові великі академічні лексикони, невеличкі компактні словники, що їх почали видавати в українському науково-виробничому центрі «Рідна мова», зіграли неоціненну роль. По-перше, вони були компактними, невеликими за обсягом, а тому універсальними і уступними найширшому колу користувачів. «Новий російсько-український словник-довідник» умістив понад 65 тис. слів і словосполучень російської мови, тобто найуживанішу лексику та фразеологію, придатну для різних сфер спілкування — офіційно-ділової, виробничо-професійної, конфесійної, розмовно-побутової тощо. Порівняно з попередніми російсько-українськими словниками, реєстр доповнено новим на той час лексичним матеріалом — словами, що ввійшли в сучасну мовну практику, термінами найширшого функціонування. До реєстру словника введено назви понять, пов'язаних із сферою державного будівництва в Україні, із національним відродженням. Враховано активне побутування в сучасній мовній практиці слів з економічної сфери типу *аренда, арендний, арендатор, арендаторський, арендовать, арендование, арендуемый; приватизация, приватизационный, приватизировать* та ін. Укладачі словника широко наводять типові для російської мови словоформи на **-емый, -ющий, -ющийся**, що становлять труднощі для перекладу українською мовою, наприклад: *водонепроницаемый* — *водонепронікний; несмолкаемый* — *неугавний, безугавний, невгамовний; обрадовавшийся* — *зрадливий*. До речі, саме така лексика лягла в основу реєстру відомого і популярного в Україні «Російсько-українського словника складної лексики» Святослава Караванського,

що був задуманий автором як російсько-український словник дієприкметникових форм, оскільки, за словами автора, «поширені в Україні словники майже не наводять перекладів на українську мову російських віддієслівних форм на зразок: *воображающий, считающий, находящийся, заблуждающийся* тощо. .. А тому сучасні переклади з російської мови рясніють карикатурними кальками — *гинучий, слабнучий, температурячий*». Словник Святослава Караванського вже має два видання в Україні (1998 р. у видавничому центрі «Академія» і 2006 р. у львівському видавництві Бак). Зауважимо, що словники Святослава Караванського цінні тим, що в них здійснено системний пошук українських однослівних відповідників, але їх часто не можна відшукати в українській мові, оскільки, як відомо, форми активних дієприкметників теперішнього часу українській мові не властиві, тому такі відповідники перекладають описовими конструкціями підрядних речень, тобто: **воображающий** який (що) уявляє, **температурящий разг.** який (що) температують, з температурою, в гарячці.

Важливо, що в українській частині «Нового російсько-українського словника-довідника» збільшено кількість можливих синонімічних відповідників до російських реєстрових слів, що повною мірою демонструє синонімічне багатство української мови. З цією метою використано як повернуті до наукового обігу, так і нові лексикографічні джерела. Актуалізовано питому українську лексику, тобто таку, що відповідає словотвірним та граматичним законам української мови. Наприклад, у словниковій статті **военнослужащий** до традиційного відповідника *військовослужбовець*, що є калькою з російської мови, додано питомий український — *військовик*; у статті **фотокарточка** поряд із усталеним *фотокартка* наведено питому український *світлина* і т.ін. Знято обмежувальні ремарки зі слів, що належать до конфесійного стилю, а також невинуватано вживану ремарку *уст. (устарелое)* щодо питомих українських слів. Демократизаційні процеси в сучасній російській та українській літературних мовах засвідчують розмовні лексеми **аварийка** (*аварийная машина*) **разг.** аварійка, **беспредел** свавілля, сваволя, всездозволеність (пізніше, 2003 року, В. В. Жайворонко запропонує у виданому за його редакцією

«Російсько-українському словнику» ще відповідники *бѣзгрань*, *бѣзкрай*, *бѣзмеж*), **загазованный** загазований, **отфутболивать** відфутболювати.

Велику практичну цінність розгляданого словника-довідника становлять додатки. Їх у словникові аж п'ять: 1) Короткий російсько-український словник власних імен з наведенням форм кличних відмінків в перекладній частині, що на той час було надактуально, оскільки за новим виданням «Українського правопису» клична форма набула статусу відмінка і виникло багато запитань з приводу правильного утворення його форм в окремих складних випадках; 2) Російсько-український словник географічних назв — чи не найбільший додаток, у якому вперше в перекладному словнику зібрано великий масив топонімів та гідронімів з відповідною правописною інформацією; 3) Російські прізвища та їх відповідники українською мовою; 4) Українські прізвища та їх відповідники російською мовою (це нове слово в перекладній лексикографії власних назв, адже в правописі та й у підручниках формулюються лише правила передавання російських прізвищ українською мовою, а не навпаки!). Велике практичне значення мав Додаток 5 — Назви установ, закладів, організацій, історичних подій тощо (велика і мала літера). Це вже значно пізніше був опублікований словник-довідник В. В. Жайворонка «Велика і мала літера». І, нарешті, Додаток 6 — Таблиця «Назви держав, їхніх столиць та офіційні назви валют». Цей додаток містить відомості енциклопедичного характеру, наближаючи словник до видань енциклопедичного типу. Отже, лексикографічна праця «Новий російсько-український словник-довідник» є універсальною.

Своєчасною відповіддю на потреби сучасної гуманітарної освіти став «Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів», виданий 2001 р. видавництвом «Либідь» за редакцією Світлани Яківни Єрмоленко. Словник охоплює близько тисячі термінів мовознавства. Орієнтація на освітню сферу зумовила вибір реєстру Словника, що складає як традиційні для навчальних курсів з української мови терміни, так і наукову лексику зі стилістики, соціолінгвістики, історії літературної мови. Автори свідомо додали до традиційних нові терміни, переглянули застрілі визначення, зняли ідеологічні стереотипи минуло-

го. Новим у Словнику, порівняно з попередніми словниками лінгвістичних термінів, є те, що поряд із тлумаченням терміна, наведено приклади його вживання та сполучуваність, відбито системні зв'язки між термінологічними поняттями.

Уперше в Словнику окреслено поняття «Мовна діяльність», «Мовна особистість», «Мовна політика», «Мовна ситуація», «Мовне чуття», «Мовний етикет», «Мовний портрет».

Саме у відділі стилістики й культури мови могла бути виплекана ідея створення «Словника епітетів української мови». Сьогодні без такого словника лексикографічний портрет української мови був би неповним, адже епітети, як наголошено в передмові до Словника, — це частина мовної картини світу українців, відображена в оцінних словах. «Подібно до майстерного малярського твору або сучасної кольорової фотографії художні означення приваблюють зір соковитими барвами, малюють, увиразнюють словесне зображення. Вони пробуджують думку, допомагають розвивати мовне чуття, привертають увагу до поєднання слів різної семантики, до взаємодії традиційного й новаторського в мовотворенні» (С. 3). Разом із Віктором Івановичем Єрмоленком та Світланою Павлівною Бирик Світлана Яківна Єрмоленко створила оригінальну, новаторську для української лексикографії працю, яка витримала вже два видання (К.: Довіра, 1998 та К.: Грамота, 2012). Від першого до другого видання зростала як кількість реєстрових слів, так і розширювалися словникові статті. Показово, наприклад, що до заголовкової назви *Україна* в Словнику 1998 року подано 72 художні означення, а в новому — їх уже понад 300. Від видання до видання удосконалювалася структура Словника в зв'язку з появою нових теоретичних напрацювань у цій галузі. Від епітетного означення як атрибута художнього стилю укладачі розширювали фокус своєї уваги до лексикографічного відтворення епітетів як частини образної системи мовотворчості окремих письменників, жанрових різновидів стилів тощо. У новому виданні «Словника епітетів» значно розширено сполучуваність заголовкових іменників з прикметниковими словами, що виконують роль логічних, постійних означень, уживаних переважно в публіцистичних, наукових текстах. Так, до реєстрового слова *історія* поряд із

власне епітетами *багата, блискуча, жива, славна, легендарна, сива* (усього 49 одиниць) подано логічних означень 82 (*академічна, антична, билинна, новітня, міфологічна* та ін.) та індивідуально-авторських 2 — *без'язика історія* (Р. Андріяшик) і *тонкоморда історія* (С. Пашковський). З одного боку, поняття епітета межує з поняттям логічного означення, з іншого — з індивідуально-авторським епітетом. Виокремлення різновиду індивідуально-авторських епітетів дає змогу простежити тенденції розвитку семантики означень, зумовлені особливостями ідіостилю, впливом фольклорної, поетичної традиції на розвиток літературної мови. Таким чином, лексикографічна практика йде в ногу з лінгвостилістичною теорією, взаємозумовлюючи і взаємодоповнюючи одна одну.

Не можна також не сказати окремо про активну участь С. Я. Єрмоленко у такому важливому академічному проєкті, як «Словник української мови» в 20 томах, одним із редакторів якого вона є. Світлана Яківна причетна й до випрацювання теоретичних засад цієї фундаментальної академічної праці, зокрема саме їй належить обґрунтування стилістичної характеристики реєстрових одиниць у «Словнику української мови» в 20-и томах.

Підсумовуючи, зауважимо, що лексикографічний сегмент доповнює дослідження з лінгвостилістики та культури мови. У цьому нас переконує багатий лексикографічний досвід провідного лінгвостиліста нашого часу Світлани Яківни Єрмоленко.